

AZ ADÓELKERÜLÉS ELMÉLETE

RITZLNÉ KAZIMIR ILDIKÓ

Az adóelkerülés mértékének számszerűsítése több okból is nehéz feladat. Az adóelkerülők mindent megtesznek annak érdekében, hogy tevékenységük titokban maradjon, ne keltsenek feltűnést, és ez jelentős statisztikai-módszertani problémát jelent. Tovább nehezíti a helyzetet, hogy az adóelkerülők heterogén csoportot alkotnak, tevékenységük, méretük és relatív piaci helyzetük is különböző. Maga az adóelkerülő tevékenység is rendkívül sokszínű. Az egészen egyszerű – legális – költségelszámolási trükköktől kezdve az utaztatásos, láncolatossá – a szervezett bűnözésbe körébe tartozó – adóelkerülésig a tevékenységek széles skáláját lefedi.

Emiatt elengedhetetlen a megfelelő minőségű becslés felépítéséhez az adóelkerülés motivációinak és kialakulásának a pontos megértése. Ehhez egyrészt a jelenség elméleti hátterének értelmezése, másrészt a gazdaságtörténeti alapok ismerete szükséges, aminek a megértése az elméleti bázisra épül.

Ez a cikk az adóelkerülés kialakulásának elméleti hátterét vizsgálja, hogy így, megfelelő alapot nyújtva elősegítse a tevékenység megértését, és megfelelő bázist jelentsen a további módszertani munka számára. A cikk folytatása, második része annak a vizsgálatát tartalmazza, hogy a múltban működő nem (teljesen) legális gazdasági jelenségek miért és milyen területeken jelentek meg Magyarországon, hogyan alakultak a rendszerváltás során, és mennyiben befolyásolják a mai nem megfigyelt gazdasági tevékenységeket.

Elsőként a csalás mikroökonómiai elméletét ismerteti a cikk. Erre reflektál a viselkedési közgazdaságtan, majd a nem megfigyelt gazdaság történeti megközelítése következik. Végül az antropológiai, szociológiai tényezők hatásának leírása zárja az elméleti háttér összefoglalását.

1. AZ ADÓELKERÜLÉS KÖZGAZDASÁGI ELMÉLETE

Az adóelkerülés illegális tevékenység, amelynek közgazdasági elemzése többféle szempontból lehetséges. Egyrészt a szereplők optimális magatartása, másrészt a jelenség piaci kontextusba helyezése érdemel figyelmet.

Az adóelkerülés megértéséhez alapvetően szükséges a várható hasznosság elmélete. A csalás bizonytalan kimenetelű tevékenység, az elkövetőnek számolnia kell a felderítés valószínűségével is. Kockázatkerülő a döntéshozó, ha számára az adóelkerülés várható hasznossága a csalás nélküli állapothoz képest kisebb. Ebben az esetben az ő várható hasznosságát leíró Neumann-Morgenstern hasznossági függvény konkáv [Von Neumann – Morgenstern, 1944].

A várható hasznosság elméletén alapul Becker [1974] úttörő modellje a bűncselekmények társadalmi optimumának vizsgálatáról. Elemzésében számol az illegális te-

vékenység közvetlen költségével – ez az áldozatnak okozott kár –, illetve a közvetlen és közvetett társadalmi költségekkel is. Az állam meghatározza a felderítésre fordított összeget és a büntetéseket. A bűncselekmények tökéletes felderítése elvileg megvalósítható, azonban ez nem optimális. A közvetlen és a társadalmi költségek figyelembe vételével kell a társadalmi optimumot meghatározni ott, ahol a társadalmi határbevétel és határköltség megegyezik.

A társadalmi optimum csak kockázatkedvelő szereplőkre értelmezhető. Kockázatkerülő szereplő nem is jelenik meg az illegális tevékenységek „piacán”. Ekkor a büntetés súlyosbítása csekélyebb hatású, mint a felderítések valószínűségének növelése [Becker, 1974].

A jövedelemadó-elkerülést Allingham és Sandmo [1972] elemzi részletesen. Az adóelkerülést a döntéshozó preferenciarendszere, a felderítés valószínűsége, a várható büntetés és az adókulcs befolyásolja.

Az adóellenőrzések valószínűségét az adózók bevallott adatai is meghatározzák, vagyis amennyiben az adózó a foglalkozására jellemző átlagnál kevesebb jövedelmet szerepeltet adóbevallásában, akkor felkeltheti az adóhatóság figyelmét. Ugyanakkor a szereplők preferenciarendszere nem a teljes jövedelemtartományon azonos, az alacsonyabb jövedelemszintek mellett az egyén inkább kockázatkerülő, míg a magasabb jövedelem mellett kockázatkedvelő. Emiatt nem egyértelmű az adóráták növekedésének hatása az egyén adóelkerülő tevékenységére, hiszen ekkor az adóelkerüléssel több plusz-jövedelem realizálható, azonban a magasabb adókulcs mellett csökken a rendelkezésre álló jövedelem, ami az egyént a kockázatkerülés irányába befolyásolja.

A büntetési tételek meghatározása azért fontos, mert létezik olyan büntetési szint, amelynél a kockázatkerülő adózó is adóelkerülővé válik, ha az eltitkolt jövedelemre jutó várható többletadó aránya nagyobb, mint az adókulcs. Végül, ha az adózó számol a jövőben potenciálisan bekövetkező adóellenőrzéssel, és az adóellenőrzés az összes múltbéli időszakra kiterjed, akkor az adózó növeli a bevallott jövedelemét és csökken az eltitkolt jövedelme [Allingham – Sandmo, 1972].

A jövedelemadó elkerülését az adószabályok bonyolultsága is befolyásolhatja, hiszen a szabályok követése és betartása növeli az adózás költségét. Erre jó példa az ingóságértékesítés hazai gyakorlata. Az elmúlt időszakban jelentősen megnőtt a hasznáلتickek piacok, online felületek népszerűsége. Az eladók között a fölöslegessé vált termékeiket értékesítő magánszemélyek ugyanúgy előfordulnak, mint azok, akik számára ez megélhetési forrást jelent. Az adózási szabályok azonban rendkívül bonyolultak. Akik a tevékenységet üzletszerűen végzik, bevételük után (költségeiktől függetlenül) adózniuk kell. A nem üzletszerű eladóknak csak akkor kell adót fizetniük (leegyszerűsítve), ha az értékesítésből jövedelmet szereztek, vagyis a jószágot a piaci árnál vagy a beszerzési árnál drágábban adták el (a felújítási, javítási költségeket is figyelembe véve). A szereplők beazonosítása és az árak vizsgálata meglehetősen körülményes, továbbá az adóhatóság számára valószínűleg nem éri meg (a viszonylag kis értékű tranzakciók ellenőrzése időigényes, ugyanakkor kevés adóbevételt eredményez) [Szűcs, 2013]. Ezért racionális viselkedés lehet a hasznáلتickek értékesítése esetén az adóelkerülés.

Az adóelkerülés elemzésének másik szempontja lehet az adó és a közjavak kapcsolata. Az adózó szempontjából az adó a közjavak ellenértékének tekinthető, amelyek a

legtágabb értelemben vett közszolgáltatásokat is magukban foglalhatják. Az adózó nem tudja, hogy a pénzéért cserébe milyen minőségű közszolgáltatásban részesül, csak valamilyen szubjektív valószínűség alapján tudja megítélni ennek várható értékét. Információs aszimmetria lép fel, és az adózó annak megfelelően határozhatja meg az adóját, hogy számára a rossz minőségű közszolgáltatás mennyit ér. Sajnos ennek kontraszelekció lehet a következménye, vagyis a jó minőségű közszolgáltatások nem is jelennek meg a „piacon” [Akerlof, 1970].

Az adócsalás játékelméleti kontextusban is felírható, ekkor az elkövetőnek vizsgálnia kell az ellenőrző hatóság várható magatartását és a többi elkövető vagy potenciális elkövető stratégiáját is. Így az elkövetés haszna egyrészt függ attól, hogy összességében mennyien döntenek az adócsalás mellett, másrészt attól is, hogy a hatóság mekkora valószínűséggel deríti fel az adócsalást. A Szántó – Tóth [2001] által ismertetett játékelméleti modell szerint az egyensúly a kevert stratégiák halmazán alakul ki, és fontos eredménye, hogy az adócsalás valószínűsége nem függ a büntetés nagyságától, csak a felderítés valószínűségétől.

Ezt az eredményt támasztja alá Fazekas [2009] vizsgálata is. Amennyiben az adócsaló a csalással csökkenteni tudja a termelés határköltségét, versenyelőnyt érhet el, ami a versenytársakat is hasonló magatartásra készítheti. Ha egy tökéletes versenyhez közeli piaci helyzetben jellemző az adócsalás, akkor az, aki nem csal adót, kiszorul a piacról [Fazekas, 2009]. Másrészt, ha egy piacon nagyobb vállalat jelenik meg, akkor a vállalat versenytársai, beszállítói vagy vásárlói nem egyértelműen csökkentik adócsaló tevékenységüket [Szabó – Gulyás – Tóth, 2009].

2. A KILÁTÁSELMÉLET EREDMÉNYEI

A kilátáselmélet a mikroökonómia eredményeire reflektál, amikor ellenőrzött, kísérleti körülmények között vizsgálja meg a modellek működését. Eszerint az adócsaló magatartás szoros összefüggésben áll a gazdasági szereplő önképével és szabálykövető magatartásával. A gazdasági szereplők nem feltétlenül racionálisak, kockázatkerülő magatartásuk nem állandó, mert döntéseik során a rövidebb utat követik, és döntésük függ a probléma megfogalmazásától is [Kahneman – Tversky, 1979; Hámori, 2003].

Mazar – Amir – Ariely [2008] kísérletei igazolták, hogy a felderítés valószínűsége és a várható kifizetés nem befolyásolja a csalás átlagos szintjét. Továbbá a csalás szintje a kitűnéstől való félelemtől sem függ, ugyanakkor a magatartás tipikussá válik csalást lehetővé tevő helyzetben. A meglepő eredményeket az támasztja alá, hogy az emberek többsége szeretné megőrizni a pozitív énképét, viszont a csalás miatti kifizetésekről sem szeretne teljesen lemondani. Ezért a kettő között optimális egyensúlyt talál.

Kézenfekvő ezután a kérdés, hogy milyen tényezők befolyásolják a csalást. Hasseldine és Bebbington [1990] szerint az adózók úgy vélik, az adó ellenében részesülnek közjavakban, és ha ezt a „cserét” egyenlőtlennek ítélik meg, akkor hajlamosabbak az adócsalásra (ez a magatartás főként a magasabb jövedelmű adózók esetében figyelhető meg). Az adócsalás a legtöbb adózó esetében áldozat nélküli bűncselekménynek minősül, például a szereplők ezt kevésbé súlyos bűncselekménynek tartják, mint a kerék-

párlopást. Másrésről a pénztől távolabb lévő dolgok eltulajdonítása könnyebben indokolható (racionalizálás) személyes szükséglettel, ezért ezek esetében a csalás valószínűbb [Ariely, 2015].

A csoporttal való azonosulás is jellemzően befolyásolja az adózási magatartást. Ha az adózó környezetében több adócsaló van, akkor ő is hajlamosabb lesz adócsalást elkövetni [Hasseldine – Bebbington, 1990]. Ugyanakkor Ariely [2015] kiemeli, hogy a rivális szereplők nyilvános csalása relatíve csökkenti a csalás szintjét. Továbbá növeli a csalás valószínűségét, ha másoknak előnye származik a mi csalásunkból.

Az érdekütközés esetén a döntéshozó több, egymásnak ellentmondó motivációval is rendelkezik. A lekötelezettség vagy az anyagi érdekeltség a döntéshozót még akkor is befolyásolja, ha tudatosan igyekszik megőrizni az objektivitását. (Tipikus példa erre az orvoslátogatók szerepe a gyógyszerek felírásában.) A kreativitás a kognitív gondolkodás magasabb szintjével jár együtt és szintén nagyobb csalási hajlandóságot jelent [Mazar – Amir – Ariely, 2008].

A kimerültség szintén befolyásolja a csalás szintjét, a fáradtság aláássa a döntéshozók erkölcsi tartását, és az első erkölcsi megingás után a többi csaló döntés valószínűsége jelentősen megnő.

Számos nemzet csalással kapcsolatos magatartásáról élnek sztereotípiák a köztudatban. Ariely [2015] szerint a csalás szintjében az általa megvizsgált nemzetek képviselői között nincsenek szignifikáns különbségek kultúra-független kísérletek esetén. Vannak azonban olyan, az egyes országokra jellemző szituációk, amelyekben a résztvevők tradicionálisan csalni fognak.

A kilátásemélet igazolja, hogy az erkölcsi szabályokra való folyamatos emlékeztetés csökkenti a csalást. Az emlékeztetés történhet egy egyszerű nyilatkozat aláírásával is, de a különböző vallási rituálék is ezt a célt szolgálják [Mazar – Amir – Ariely, 2008; Ariely, 2015].

A lehetséges büntetések közül kizárólag a pénzbüntetésnek van értelme Becker [1974] szerint, hiszen ez az egyetlen, amely kárpótolja az áldozatot és minimális társadalmi többletköltséggel jár. A börtönbüntetésben, sőt a rehabilitációs programok hatáosságában bízók hamis illúziókat kergetnek, hiszen a büntetési tételek mind költségre válthatók és az elkövető szempontjából tökéletesen helyettesítik egymást. Az adókulcsok csökkentése és megfelelő pénzbüntetések meghatározásával az adóelkerülés szintje is optimalizálható [Allingham – Sandmo, 1972].

A kilátásemélet szerint viszont mindez nem sok eredménnyel kecsegtet. Az adóelkerülés csökkentése érdekében inkább amnesztiát kellene hirdetni az adóelkerülőknél, erősíteni az adózókban a szabálykövető magatartás miatt kialakuló pozitív képet, és lehetőség szerint elkerülni, hogy az adóelkerülő magatartás nyilvánosan úzhető legyen, illetve megakadályozni azt, hogy köztudottá és szokásosan elfogadott magatartássá váljon a csalás [Ariely, 2015].

Adóamnesztia lehetőségével Magyarországon is élhettek az illegális jövedelmeket szerzők. Például a Stabilitási Megtakarítási Számla anonim lehetőséget nyújtott a legalább ötmillió forintos betétek legalizálására. Az intézmény 2013 vége és 2017 januárja között működött, több mint kétezer betéttel, több mint 155 milliárd forint legalizálása történt meg ebben az időszakban. A rendszer átalakított formában 2017. június 30-ig

működött tovább, azonban eredményessége csekélyebb volt [HVG, 2017]. Tekintetbe véve, hogy csak az adóelkerülés miatt nem megfigyelt gazdasági teljesítmény 2002-ben a GDP 9,5, 2005-ben 8,8%-a volt, ez az összeg valószínűleg csekély mértékben járult hozzá a gazdaság fehéredéséhez [Murai – Ritzlné Kazimir, 2011].

3. TÖRTÉNETI MEGKÖZELÍTÉS

Az illegális és legális tevékenységek elkülönülése a történelem során nem egyértelmű. Bizonyos időszakokban egyes tevékenységek kifejezetten támogatottak, míg más korszakokban szigorú büntetést vontak maguk után. Ilyen például a gyilkosság, amely általában tilos, azonban háborúban hazafias tett. A tisztességes ember csak elméletben létezik, morálisan senki sem fedhetetlen. Bernard Mandeville [2004] különítette el a magánvétek és a közbűn fogalmát; a magánvétek megengedett, a közbűn törvénnyel tiltott. A közbűnnel ellentétben a magánvétek a társadalmi jólétet növeli. A két fogalom közti önkényes határvonal választja el egymástól a bűnözőket és a társadalom tisztességes részét. A kormányzat pedig manipulálja az egyéneket annak érdekében, hogy a szabályok folyamatos változását elfogadják és a kívánt magatartásformák megvalósuljanak.

Mandeville nézete szerint az embereket különböző vágyak vezéreltik, ezek mindegyike felváltva irányítja az emberek tevékenységeit. Sorra veszi a magánvéteket és mindegyikről bebizonyítja, hogy a társadalom jóléte irányába hat. Például a hiúság, fényűzés és pazarlás újabb megrendeléssel látja el az iparcikkek termelőit. A fősvény ellenben nem tesz jót, amikor megtakarításait növeli, hiszen így a fogyasztást és a keresletet csökkenti. Ebből a szempontból a rablás is kedvező hatású, mert a fogyasztásból kivont javakat visszajuttatja a forgalomba. A prostitúció is hasznos szerinte, hiszen alapvetően megvédi a nem prostituált nőket az intézmény. Hivatalosan tilos a prostitúció a korabeli Angliában, azonban Mandeville szerint az államnak minden eszköze megvan ahhoz, hogy ezt a tevékenységet ténylegesen megszüntesse, a tevékenység eltűrése szándékos.

Mandeville művét *A nemzetek gazdasága* előtt hetven évvel publikálta. Sok alapvető közgazdasági összefüggésre hívja fel a figyelmet, mint például a láthatatlan kéz elmélete, vagy a keynesi multiplikátor hatás. Az illegális tevékenységek szempontjából hangsúlyozza, hogy az erkölcstelen tevékenységeknek is lehet jólétet növelő hatásuk, és az, hogy mikor mi illegális és erkölcstelennek minősített, az alapvetően a kormányzat döntésétől függ. Továbbá azt is kiemeli, hogy bizonyos illegális tevékenységek az állam látszólagos tiltása ellenére, a kormányzat hallgatóságos beleegyezésével működnek.

Marx szerint meghatározott szituációkban szintén szükséges az illegális tevékenységek jelenléte, ilyen az eredeti tőkefelhalmozás és a munkanélküliség esete a piacgazdaságban. A két szituáció azonban nem hasonló abból a szempontból, hogy az eredeti tőkefelhalmozás a kapitalista termelési mód kialakulásának feltétele, egyszeri folyamat. Lezárásával egyidejűleg az új termelési mód és felhalmozott tőke legitimációja is megtörténik. Az illegális tevékenységeknek a munkanélküliséggel és válságokkal együtt járó átmeneti fellendülése kontraciklikus, törvényszerű velejárója a kapitalista termelésnek.

Az eredeti tőkefelhalmozás amiatt tekinthető eredetinek, hogy ez a piacgazdaság kialakulásának folyamata, a működésének alapfeltételét jelentő tőkés termelési mód felté-

telrendszerének megteremtése, ami a feudális termelés megszűnésével kezdődik a XIV. században és a XIX. században ér véget.

A feudális termelési mód felbomlásával a tőke és a munkaerő szabad termelési tényezőkké válik. Ennek során a korábbi szabály- és intézményrendszer teljesen megszűnik, ami egyfelől felszabadítja az embereket korábbi kötelezettségeik alól (például a céhek nehézkes struktúrájától), viszont az új, piacgazdaságnak megfelelő szabály- és intézményrendszer kialakulásához idő kell. Az átmeneti időszak – az eredeti tőkefelhalmozás – az átalakulás miatt zűrzavarral és problémákkal járt, sokan elveszítették a megélhetési forrásukat. A kialakuló új rendszerbe a felszabaduló munkaerő még nem tudott beilleszkedni, mert a munkapiac és vele együtt az árutermelés még nem alakult ki. Ez a tömeg kénytelen volt illegális tevékenységekből eltartani magát, ilyenek a vadorzás, csavargás és koldulás. Amikor a városba áramló tömeg zavaróvá vált, véres törvényekkel próbáltak rendet tenni. A munkakínálat kialakulását és az integrációt a bérek minimumának meghatározása és a munkások jogainak (gyülekezési jog) korlátozása segítette elő. A munkapiac kialakulásával párhuzamosan az árupiac is kialakul, hiszen a városi népesség növekedésével – az önellátás lehetetlenné válásával – egyúttal az árupiaci kereslet jelentősen megnő.

A föld koncentrációjának növekedése nem folyamatosan, hanem több lépcsőben zajlott le. Első lépése a feudális termelési mód felbomlása és a bérlői rendszer kialakulása volt. A bérlők a korábbi jobbágyi rendszerhez nagyon hasonló helyzetben voltak, a földesúr védelmét élvezték, cserébe bizonyos kötelezettségek terhelték őket. Következő lépcső a reformáció, amely a nagy egyházi birtokok kisajátításával járt együtt, majd a községi közös tulajdon bekerítése szintén a koncentráció irányába mozdította el a földtulajdon szerkezetét és egyúttal újabb tömegeket kényszerített arra, hogy elhagyják lakóhelyüket. Végül a földművelés helyett a juhtenyésztésre való átállás a bérlők nagyon nagy számának munkáját tette szükségtelemmé a vidéken, hiszen a nyájak tartásával kapcsolatos munka sokkal kevesebb embert igényel, mint a földművelés. Ezek az események mind a korabeli jogrendnek és szokásoknak mondtak ellent, a föld koncentrált tulajdonlásának kialakulása csak illegálisan, a törvényekkel szemben mehetett végbe.

Ugyanakkor a tőkés termelési mód kialakulásához szükséges jelentős tőkemennyiség felhalmozása is, a szabályrendszer változása miatt, eleinte illegális folyamatként zajlott, később vált legálissá. A vidékről a városokba kerülő emberek szintén illegális tevékenységeket végeztek, a munkakereslet növekedésével kerültek át az ipari tartalékseregek a legális folyamatokba.

Összefoglalva: a tőkefelhalmozás erőszakkal ment végbe, ami nagyon sok ember megélhetését lehetetlenné tette, illegális tevékenységekre kényszerítve őket. Az ipari termelési mód kialakulásával a munka iránti kereslet nőtt, és így egyre többen kerültek át a legális munkapiacra, hogy munkásokká váljanak. A két sokaság idővel változik, a változás irányát a munkakereslet és a mögötte húzódó árupiaci folyamatok határozzák meg. Az illegális tevékenységek a tőkés termelési módban a rendszer természetes jellemzői, hiszen a piacgazdaság nem tud teljes foglalkoztatást biztosítani. Az illegális tevékenységek eltűrése időnként az egész társadalom érdeke, hiszen ez egyfajta hallgatólagos megoldása a legális munka nélkül maradt emberek eltartásának. A munkakereslet növekedésével azonban az emberek legális munkavállalását elősegítve az illegális tevékenységek törvényi visszaszorítására kerülhet sor [Marx, 1978].

4. A KAPCSOLATOK SZEREPE

Az illegális tevékenységek szempontjából a kapcsolatok szerepe is rendkívül fontos, számos illegális tevékenységet a kapcsolatok megléte, hiánya vagy annak jellege determinál.

A gazdasági integráció antropológiai szempontból vizsgálja a gazdasági tranzakciók megjelenési formáit, és így feltárja, hogy a piac és az ármechanizmus nem az egyetlen integrációs forma. Másrészt szociológiai szempontból az idegenek közti kapcsolatok kockázatot jelentenek, számos illegális, erkölcstelen tevékenységet indukálhatnak. A bizalom kialakításának eszköze a jelzésértékű csoporthoz tartozás. Végül az egyén és a hatalom kapcsolatának politikatudományi megközelítése szintén magyarázatot adhat néhány nem legális magatartásformára, amennyiben az ellenállás a totalitárius hatalommal szemben irányul.

Polányi Károly szerint a gazdaság szubsztantív (empirikus) és formális megfogalmazása közti különbség nem elhanyagolható, és amennyiben a formális definíciót általánosan, a szubsztantív megközelítést helyettesítve használjuk, az félrevezető lehet. A klaszszikus közgazdaságtanon alapuló magyarázatok emiatt számos tényezőt nem vesznek figyelembe, illetve ott is piacokat látnak, ahol nem az ármechanizmus az elosztás alapja [Polányi, 1976, 2004].

Az empirikus gazdaság „az ember és a környezet közti kölcsönhatás intézményesített folyamata, amely a szükségletkielégítő anyagi eszközökkel való folyamatos ellátást biztosítja.” [Polányi, 1976: 236]. Az intézmények stabilitást nyújtanak és önálló struktúrát teremtenek. Az intézményesülés módját az határozza meg, ahogy a gazdaság részei egymással kölcsönhatásba lépnek és a részek újratermelődnek. Az integráció, vagyis intézményesülés módja Polányi szerint alapvetően háromféle lehet, ezek a reciprocitás, redistribúció és a piaci koordináció. Különböző korokban és társadalmakban az integrációs formák eltérő súllyal voltak jelen.

A reciprocitás a szimmetrikus csoportok vagy egyének közti viszonyosságon alapuló tranzakció, ami csak látszólag ellenszolgáltatás nélküli. A redistribúció nem egyrangú, hanem valamilyen hierarchikus kapcsolaton alapul. Bizonyos javak esetében a redistribúció elengedhetetlen, ezért ez az integrációs forma általában a legtöbb társadalomban megtalálható, ez az újraelosztás alapja. A piaci koordináció kialakulásának feltétele a munka, pénz és árupiac együttes jelenléte.

Az intézmények jelenléte szükséges az integráció létrejöttéhez, a szimmetrikus csoportok nélkül nem működik a reciprocitás, az áru-, pénz- és munkapiac nélkül a piaci koordináció. Sőt a piaci koordináció kialakulásához a reciprocitás jelentős gyengülésével vagy megszűnésével jár együtt, hiszen a részvétel a munkapiacon korlátozza a reciprocitás lehetőségét, az árupiacon pedig beszerezhető a reciprocitás keretében nyújtott javak. Ebből a szempontból Polányi megközelítése hasonló Marx eredeti tőkefelhalmozásának magyarázatához.

Az illegális tevékenységek szempontjából azonban a magyarázat teljesen más alapon nyugszik.

Ha figyelembe vesszük, amit Polányi a gazdaság szubsztantív és formális értelmezéséről írt, akkor az illegális tevékenységek a piaci koordinációhoz és a redistribúcióhoz kialakított intézményrendszerbe nem illeszkednek bele.

Lehetséges, hogy a reciprocitás motiválja ezeket a tevékenységeket. A korrupció egyértelműen ebbe a kategóriába tartozik, de az összes többi ismeretségen, urambátyám típusú kapcsolaton alapuló összejátszásnak is a reciprocitás a magyarázata. A hazai társadalmi berendezkedésre is jellemzőek a reciprocitáson alapuló kapcsolatok. A következő, nagyon találó idézet Móricz Zsigmond Rokonok című regényéből való.

„Csupa rokon, csupa rokon az egész világ. Mindenkinnek van egy szegény rokona, akit el lehet helyezni, azok aztán, ha már benne vannak az állásban, semmit se csinálnak, se gondolatuk, se szorgalmuk tovább nincs... Én halálos ellensége vagyok a rokonoknak. Ez a rákfenéje az egész magyar életnek...” [Móricz, 1977: 169]

A szociológiai megközelítéshez Max Weber protestáns etikáról szóló magyarázatát legalább vázlatosan át kell tekinteni. A piacgazdaság kialakulásáról Max Weber sokkal egyszerűbb magyarázatot nyújt, mint Marx. A folyamatnak két, a reformáció által kidolgozott mozgatórugója van. Az egyik az eleve elrendelés, ami szerint az, hogy valaki kárhozatra vagy üdvösségre jut a halála után, az ember születésekor már meghatározott, az embernek nem áll módjában ezt befolyásolni. Két csoportra oszthatók így az emberek: a kiválasztottakra és a többiekre. Ez alapvetően változtatta meg az embereknek a valláshoz való viszonyát. A katolikus egyház szerint az ember életének legvégéig tehet azért, hogy ne a pokolba kerüljön. Emiatt egy katolikus közösség tagjainak halál utáni sorsáról semmi sem bizonyos. Ellenben az eleve elrendelést elfogadó vallási közösség tagjai kiválasztottak, hiszen ők azok, akik a mennyországba fognak kerülni. Weber ez alapján különíti el az egyházat és a szektát. A kiválasztottaknak folytonos szigorú fegyelemben kell élniük, és a tetteiket folyton vizsgálniuk kell annak érdekében, hogy biztosak lehessenek a dolgukban. Továbbá a közösség tagjai egyenrangúak, és megítélhetik a tagok tetteit; ha úgy vélik, hogy az illető nem úgy viselkedik, mint egy kiválasztott, eltávolíthatják a szektából.

A másik tényező, amit Weber kiemel, a hivatás szerepe. A reformáció előtt az emberek mindennapi, világi tevékenységét, szakmáját nem tekintették külön figyelemre érdemes elfoglaltságnak, sőt ezek szükséges rosszként jelentek meg. Azonban a reformáció során már Luther is kifejezte, hogy a lelkiismeretesen végzett hivatás a többi ember javára válik annak eredményessége miatt. Tehát ez egy üdvös cselekedet.

Ezek miatt a tényezők miatt a protestánsok szorgalmasan és sokat dolgoznak, a pazarlást elkerülik, a vagyonuk szükségszerűen halmozódik, lehetővé téve a kapitalista termelés kialakulását. A magyarázat éles ellentétben áll Marx elméletével, hiszen itt szó sincs erőszakos kisajátításokról, elnyomásról. Azonban Weber is említést tesz az illegális tevékenységek egy köréről, amelyeket bizonyos csoportok az idegenekkel szemben alkalmaznak. Szerinte minél távolabbi csoportról van szó, annál kevésbé jellemző az erkölcsi normák betartása. Példaként említi a kereskedelmi társaságok tengerentúli tevékenységét.

Weber elemzése szerint az idegenekkel szemben az erkölcsi törvények betartása nem jellemző. Ugyanakkor egy olyan gyorsan változó társadalomban, mint ami Észak-Amerikára volt jellemző a XIX. században és a XX. század első felében, bizonyos fokú zűrzavar is jelen volt, a tömeges bevándorlás miatt európai értelemben vett homogén csoportok nem alakultak ki, a kapcsolatok gyengék voltak.

Ezeket a körülményeket figyelembe véve különösen érdekes Weber protestáns szektákról írt tanulmánya. Weber kiemeli, hogy a szektához tartozás az üzlethez jutás vagy piacra lépés egyik lehetséges, sőt akár szükséges útja Észak-Amerikában. Ugyanis a kiválasztottak közé csak az arra méltónak bizonyuló, megbízható és erkölcsös emberek juthattak be, a nyilvánosságra kerülő erkölcstelen tettek kizárást vontak maguk után. Tehát aki egy szektához tartozik, az megbízható, becsületes üzletembernek tekinthető.

A szekták létszáma ugrásszerűen nőtt a XIX. században. A dinamikusan változó körülmények között nagyfokú információs aszimmetria jelent meg. Nem lehetett tudni, hogy ki a megbízható üzletember és ki a szélhámos. A szektához tartozás egyfajta jelzés, garancia, amivel az emberek a tisztességteleneket, csalókat elkerülhetik. A jelenség máig megfigyelhető Észak-Amerikában, amennyiben az egyetemi közösségekhez, klubokhoz tartozás szintén a megbízhatóság jelzésének tekinthető. Magyarországon az egyetemi közösségek, különös tekintettel a szakkollégiumokra szintén egyfajta jelzésként működnek a hallgatók egyetem utáni szakmai életében [Weber, 1995].

Másik példaként a tisztességes adózás jelzését lehet említeni. 2013-ban nagy vihart kavart az Egyesült Királyságban az ott működő multinacionális vállalatok társasági adófizetése. Mint napvilágra került, ezek a cégek a leányvállalatok hálózatának, és az ezeken keresztül transzferárazott tranzakcióknak köszönhetően, hosszú ideig hatékonyan minimalizálták a társasági adójukat. Az adatok nagy felháborodást keltettek, az ennek hatására 2014-ben alakult Fair Tax Mark egy olyan jelzés, amivel a vállalatok a vevők felé jelzik, hogy transzparens a működésük és nem alkalmaznak tisztességtelen adózási technikákat. A tanúsítvány segít visszaállítani a bizalmat a vásárlók és a vállalatok között, ez is a szignálzás egy fajtájának tekinthető.

Végül bizonyos illegális tevékenységek a totalitárius hatalommal szembeni ellenállásként jelennek meg. A politikai konfliktusokat általában nyílt formájukban szokták vizsgálni, ezek közé tartozik a tüntetés, sztrájk, szavazás, felkelés. James Scott elemzése szerint azonban vannak olyan kollektív ellenállási formák, amelyek politikai hatalommal nem rendelkező csoportok számára nyújtanak lehetőséget arra, hogy kifejezzék ellenállásukat a hatalommal szemben. Akkor alkalmazzák ezeket az eszközöket, amikor a nyílt ellenállás túlságosan kockázatos. Ezek az általában kisléptékű akciók nem kívánják magukra vonni a figyelmet, sőt kifejezetten céljuk az anonimitás, azonban a nyílt ellenálláshoz hasonlóan valamilyen intézmény megváltoztatásának irányába hatnak.

Összefoglalva, hétköznapi ellenállásról akkor beszélhetünk, ha ezek a tevékenységek kollektív és szándékolt cselekvésként jelennek meg, és az ellenállók anyagi önértékének érvényesítése a cselekvés célja, amit közvetlenül (például: adó vagy tized elcsalása) vagy szimbolikus eszközökkel (például: pletyka, rágalom) kívánnak elérni.

A hétköznapi ellenállás formái sokfélék lehetnek, mindegyiknek az a célja, hogy valamilyen eltulajdonítást segítsen elő. Mindazonáltal Scott néhány, különböző korokban és földrajzi területeken tipikus példát sorol fel.

A vadorzás az 1650-1850 közötti Angliában a leggyakoribb bűnözési forma volt. A parasztok, bérlők és kisbirtokosok a lehetőségektől függően akármilyen jószág (fa, vad, tőzeg, nád) megszerzésével rövidítették meg a birtokosokat. Bár a vadorzókat viszonylag nehéz tetten érni, ilyen elterjedt bűnözési formává csak a falusi népesség összejárásával válhatott.

Az adófizetési kötelezettség a parasztek körében szintén ellenállást válthat ki. Scott a Malajziában kötelezően bevezetett iszlám tízed elleni sikeres ellenállás példáját írja le. Az 1960-ban kötelezően bevezetett adót elvileg jótékony célokra kellett volna felhasználni (iskolák finanszírozása, szegényeknek segély). Az adó hatálya, a beszedése és később a visszaosztása igazságtalan volt. A parasztek nem lázadtak nyíltan a törvény ellen, azonban mindent elkövettek, hogy az előírt mennyiség töredékét szolgáltatassák be. Például kevesebb földterületet vallottak be, vizes, kavicsos kevert rizst szolgáltatottak be. A szerző becslése szerint a beszolgáltatandó mennyiségnek mindössze 20%-át adták át.

A dezertálás a harmadik kiemelt ellenállási technika. Dezertőr az, aki katonai alakulatát elhagyja, megszökik. Tágabb értelemben az is dezertőr, aki valamely ügyet hagy el, a szerző szerint a kevésbé jelentékeny adók és adminisztrációs kötelezettségek elkerülése szintén dezertálást jelent.

Az államszocializmussal szembeni ellenállás a hétköznapi ellenállás negyedik példája. Például az 1950-es években Magyarországon a jelentős beszolgáltatási kötelezettségek változatos terményeltitkolási gyakorlatot alakítottak ki.

Az állam reakciója a hétköznapi ellenállásra szintén többféle lehet. Az állam választhatja a közvetlen nyílt fellépést az ellenállás ellen, mint ahogyan tette a 18. századi Angliában a vadászás ellen hozott „Black Act” bevezetésével. A törvény értelmében az erdőben fekete ruhában lévő ember automatikusan vadászónak tekintendő. A tapasztalatok szerint az ilyen fellépés kihangsúlyozza a tevékenység ellenállás jellegét, sőt az ellenállás szimbólumává teszi azt.

A közvetlen fellépéssel az állam beismeri a problémát, azt, hogy politikája népszerűtlen, hatalma ingatag. Ezért logikus döntésnek tűnik, ha a problémáról nem vesz tudomást, a jelenség a hivatalos iratokban, jelentésekben, feljegyzésekben nem is jelenik meg.

Az államszocializmussal szembeni ellenállás esetén is ez történt Magyarországon. Köztudott volt, hogy a beszolgáltatásokat nem lehet teljesíteni, a csalások időnként a párhivatalnokok tudtával történtek. Ugyanakkor a szerző szerint a parasztság szocializmussal szembeni ellenállása volt a hatvanas évek gazdasági reformjainak oka, és közrejátszott az 1956-os forradalom kirobbanásában is. Ebből a szempontból az ellenállás hatékonynak bizonyult [Scott, 1996].

5. ÖSSZEFOGLALÓ

A cikkben összefoglalt elméletek megvilágítják, hogy az illegális gazdasági tevékenységeknek, mint például az adóelkerülés, sokféle motivációi lehetnek. A tevékenység várható értéke alapján való döntés mellett a pszichológiai tényezők hatása is igazolt. A döntéshozók ugyanis meg kívánják őrizni pozitív önképüket, de döntésükre hatással van a fáradtság, a csoporttal való azonosulás, a kreativitás is.

Ezektől a tényezőktől függetlenül az illegális tevékenységek megjelenése bizonyos időszakokban törvényszerű. Ilyen a piacgazdaság kialakulása, illetve azok az esetek, amikor az állam elnézi, vagy hallgatólagosan támogatja bizonyos illegális tevékenységek folytatását. Ennek egyik tipikus esete, amikor a gazdasági válságok esetén sokan elvesz-

tik munkájukat, és a megélhetésük érdekében kénytelenek illegális tevékenységekkel fenntartani magukat.

Végül a kapcsolatok szerepe is meghatározó az illegális tevékenységek szempontjából. Az idegenekkel szemben általában kevésbé működnek az erkölcsi normák, emiatt a köztudottan megbízható csoportokhoz tartozás jelzés értékű. Bizonyos tevékenységek azért lehetnek illegálisak, mert esetükben nem a piaci feltételrendszer a meghatározó. A reciprocitáson alapuló gazdasági tranzakciók, a piacgazdaság szabályrendszere mellett, az informális gazdaság részének tekinthetők. Végül a gazdasági szereplő és a hatalom kapcsolata is illegális tevékenységeket generálhat, amennyiben a hatalom totalitárius. Hiszen ekkor a politikai párbeszéd nem lehetséges, a nyílt ellenállás pedig sokszor túl kockázatos. A hétköznapi ellenállás – az adók, beszolgáltatások, adminisztratív kötelezettségek elkerülése – ebben az esetben politikai mondanivalót jelenít meg.

Az illegális tevékenységek tehát sokféle okokból lehetnek jelen, amelyek súlya időben változik. Az elemzések során erre tekintettel kell lenni, és az egyes tevékenységek becslésekor lehetőség szerint figyelembe kell venni az alakulásukat.

6. FELHASZNÁLT IRODALOM

- Akerlof, G. A. (1970): „The Market for „Lemons”: Quality Uncertainty and the Market Mechanism” *The Quarterly Journal of Economics* 84(3): 488-500. <http://www.jstor.org/stable/1879431> Letöltve: 2017. 07. 04.
- Allingham, M. G. – Sandmo, A. (1972): „Income Tax Evasion: A Theoretical Analysis” *Journal of Public Economics* 1: 323-338. [http://eml.berkeley.edu/~saez/course/Allingham&SandmoJPubE\(1972\).pdf](http://eml.berkeley.edu/~saez/course/Allingham&SandmoJPubE(1972).pdf) Letöltve: 2017. 07. 04.
- Ariely, D. (2015): *Az (őszinte) igazság a hazugságról. Hogyan csapjuk be önmagunkat és másokat?* HVG Kiadó, Budapest.
- Becker, G. (1974): „Crime and Punishment: An Economic Approach” In: Becker, G. – Landes, W. M (szerk): *Essays in the Economics of Crime and Punishment*, Columbia University Press, New York <http://www.nber.org/books/beck74-1> Letöltve: 2017. 07. 04.
- Fazekas M. (2009): „A rejtett gazdaságból való kilépés dilemmái. Esettanulmány – budapesti futárszolgálatok, 2006-2008” In: Semjén A. – Tóth I. J. (szerk): *Rejtett gazdaság. Be nem jelentett foglalkoztatás és jövedelemeltitkolás – kormányzati lépések és a gazdasági szereplők válaszai* MTA Közgazdaságtudományi Intézet, Budapest. http://www.wargo.hu/tij/news/ktik11_rejtett_gazdasag.pdf Letöltve: 2017. 07. 04.
- Hámori B. (2003): „Kísérletek és kilátások Daniel Kahneman”. *Közgazdasági Szemle* 1 (szeptember): 779-799. <http://epa.oszk.hu/00000/00017/00096/pdf/3hamori.pdf> Letöltve: 2017. 07. 04.
- Hasseldine, D. J. – Bebbington, K. J. (1991): „Blending economic deterrence and fiscal psychology models in the design of responses to tax evasion: The New Zealand experience” *Journal of Economic Psychology* 12: 299-324. <http://tri.nottingham.ac.uk/publications/NZtaxreforms.pdf> Letöltve: 2017. 07. 04.
- HVG (2017): *Rejtegetnivalója van? Két hétig még él a NAV diszkrét ajánlata.* http://hvg.hu/kkv/20170616_nav_adoamnesztia Letöltve: 2017. 07. 04.

- Kahneman, D. – Tversky, A. (1979): Prospect Theory: „An Analysis of Decision under Risk”. *Econometrica* 47(2): 263-292. <http://www.jstor.org/stable/1914185> Letöltve: 2017. 07. 04.
- Marx, K. (1978): „A tőke termelési folyamata” In: Marx, K. (szerk.) *A tőke. A politikai gazdaságtan bírálata. Első kötet I. könyv* Kossuth Könyvkiadó, Budapest.
- Mandeville, B. (2004): *A méhek meséje avagy magánvétek – közhaszon*. Helikon Kiadó, Budapest.
- Mazar, N. – Amir, O. – Ariely, D. (2008): „The Dishonesty of Honest People: A Theory of Self-Concept Maintenance” *Journal of Marketing Research* 45(6): 633-644. <http://econweb.ucsd.edu/~jandreoni/Seminar/OnAmir.pdf> Letöltve: 2017. 07. 04.
- Móricz Zs. (1977): *Rokonok*. Móra Kiadó, Budapest
- Murai B. – Ritzlné Kazimir I. (2011): „A nem megfigyelt gazdaság mérésének lehetőségei” *Statisztikai Szemle* 89(5): 501-522. http://www.ksh.hu/statszemle_archive/2011/2011_05/2011_05_501.pdf Letöltve: 2017. 07. 04.
- Polányi K. (2004): *A nagy átalakulás - Korunk gazdasági és politikai gyökerei*. Napvilág Kiadó, Budapest
- Polányi K. (1976): *Az archaikus társadalom és a gazdasági szemlélet: tanulmányok*. Gondolat Kiadó, Budapest
- Scott, J. C. (1996): „Erős-e a hamis tudat?” *Replika* 23-24: 81-108.
- Scott, J. C. (1996): „Az ellenállás hétköznapi formái” *Replika* 23-24: 109-130.
- Szántó Z. – Tóth I. J. (2001): „A rejtett gazdaság és az ellene való fellépés tényezői” *Közgazdasági Szemle* 48(március): 203-218.
- Szűcs Józsefné (2013): „Az ingó vagyontárgyak értékesítésével összefüggő adókötelezettség” *adó/online*, <http://ado.hu/szaklap/ado-lap/2013-7-8/az-ingo-vagyontargyak-ertekesitesevel-osszefuggo-adokotelezettseg> Letöltve: 2017. 07. 04.
- Von Neumann, J. – Morgenstern O. (1944): *Theory of Games and Economic Behavior*, Princeton University Press, Princeton.
- Szabó A. – Gulyás L. – Tóth I. J. (2009): „Az adócsalás elterjedtségének változása – becslések a TAXSIM ágensalapú adócsalás-szimulátor segítségével” In: Semjén A. – Tóth I. J. (szerk.): *Rejtett gazdaság. Be nem jelentett foglalkoztatás és jövedelemelvitkolás – kormányzati lépések és a gazdasági szereplők válaszai* MTA Közgazdaságtudományi Intézet. Budapest. http://www.wargo.hu/tij/news/ktik11_rejtett_gazdasag.pdf Letöltve: 2017. 07. 04.
- Weber, M. (1995): *A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme*. Cserépfalvy Kiadó, Budapest.